

**DİJİTALLEŞEN KAMU HİZMETLERİ AÇISINDAN GIDA TARIM VE
HAYVANCILIK BAKANLIĞI DEĞERLENDİRİLMESİ**
**EVALUATION OF FOOD AGRICULTURE AND LIVESTOCK MINISTRY
FOR DIGITALIZED PUBLIC SERVICES**

Ahmet TUNÇ*, Aziz BELLİ, Yunus AYDOĞDU**

* Yrd. Doç. Dr., K.maraş Sütçü İmam Üniv. Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü,
atunc@ksu.edu.tr

** Yrd. Doç. Dr., K.maraş Sütçü İmam Üniv. Kamu Yönetimi Bölümü, azizdarende@hotmail.com

*** Yüksek Lisans Öğrencisi, K.maraş Sütçü İmam Üniv. Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler
Bölümü

ÖZ

Dünya hızlı bir değişim ve dönüşüm süreci yaşamaktadır. Bu süreçte bilgi, iletişim ve dijital teknolojiler baş döndürücü gelişmeler göstermektedir. Dijital teknolojiler yaşamımızı her geçen gün daha fazla etkiliyor, sosyal ilişkilerden eğitime, çalışma hayatından tüketime kadar uzanan bu etkilerin vatandaşların devlete olan etkileşimini yeniden biçimlendirmesi kaçınılmazdır. Birçok ülkede hükümetlerin vatandaşlara yönelik iletişim kurma, hizmet sunma ve bilgi sağlama gibi alanlarda başlattıkları dijital dönüşüm hamleleri artıyor. Kamu yönetimi perspektifinde, dijital dönüşüm; tüm işlevler ve hizmetlerde dijital teknolojilerden en geniş ölçüde yararlanılması ve yönetim felsefesinin dijitalle uyumlu şekilde yeniden tanımlanması gerektiği tartışılmaz bir gerçek olarak görünüyor. Kamu kurumlarının dijital formatta sunulmasıyla, bürokratik açıdan zamanın ve maliyetin azalması ve hizmet kalitesinin geliştirilmesi hedeflenmiş, bu kapsamda önemli yatırımlar yapılmış ve devlet kurumlarının birçoğu kamu hizmetlerinin bir kısmını internet üzerinden sunmaya başlamıştır. Bu çalışmanın amacı, Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığının e-devlet yani dijital ortam hizmetlerini değerlendirmek, yapılması gerekenleri ortaya koymaya çalışmaktır. Çalışmada betimsel yöntemler kullanılarak, bulgular tarihsel bir yaklaşımla ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kamusal Hizmetler, Dijital, Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı.

Jel Kodlar: Q16, Q15, R5, Q1.

ABSTRACT

The world is undergoing a rapid change and transformation process. On the basis of this process, information, communication and digital technologies show a dizzying development. Digital technologies are affecting our lives more and more every day, and it is inevitable that these influences, ranging from social relations to education to consumption from working life, will reshape citizens' interaction with the state. In many countries, digital transformation initiatives are increasing by governments in areas such as communicating, providing services and providing information to citizens. In the perspective of public administration, digital transformation; it seems indisputable that all functions and services must be exploited the most from digital technology and that the philosophy of management must be re-defined in accordance with the digital. With the introduction of public institutions in digital format, bureaucratic time and cost reduction and improvement of service quality have been targeted, significant investments have been made in this context and many of the state institutions have begun to present some of the public services over the internet. The aim of this study is to evaluate the e-government, digital media services of the Ministry of Food, Agriculture and Livestock and aim to reveal what needs to be done. By using descriptive methods in the study, findings were handled with a historical approach.

Keywords: Public Services, Digital, Food, Agriculture and Livestock Ministry.

Jel Codes: Q16, Q15, R5, Q1.

1. GİRİŞ

Dijitalleşme ve bilişim teknolojileri, bilgi/enformasyon çağı olan 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra hızla gelişmeye ve hayatımızı etkilemeye başlamıştır. Bu gelişimin teknolojik, sosyolojik ve ekonomik açılardan büyük etkilerinin olduğu kabul edilir bir durumdur. Birçok ülkede hükümetlerin vatandaşlara yönelik iletişim kurma, hizmet sunma ve bilgi sağlama gibi alanlarda başlattıkları dijital dönüşüm hamlelerinin ivmeleri artıyor. Kamu yönetimi perspektifinde, dijital dönüşüm; tüm işlevler ve hizmetlerde dijital teknolojilerden en geniş ölçüde yararlanılması ve yönetim felsefesinin dijitalle uyumlu şekilde yeniden tanımlanması gerektiği tartışılmaz bir gerçek olarak görünüyor. Dolayısıyla bu gerçeğin anlamlılık kazanmasını sağlayacak temel unsurların aktif hale getirilmesi, ülkemiz açısından da son derece önemlidir. Bilgi devriminin dijital teknolojilerle birlikte hızlanarak yayılması, ticaretten sonra devlet yönetiminin de elektronik ortama taşınması olanağını doğurmaktadır. Kamu personelinin artık kâğıt yerine dijital ortamı tercih etmekte; veri tabanları dosya dolaplarının yerini almaktadır (Bennet, 1998: 90).

Böylece, kamu yönetimi açısından da ciddi bir paradigma değişimi ve dönüşümü ortaya çıkmıştır. Devletlerin yurttaşlarıyla olan ilişkilerinde araçlar ortadan kalkmaya, yurttaşların şikâyet ve istekleri ilk elden gerekli kurumlara ulaşmaya başlamıştır. Bilişim teknolojileriyle daha etkin hale gelen küreselleşmenin, hükümetleri, kültürleri ve kurumsal yapıları da harekete geçirmiştir. Siyaset ve yönetim de bu şekilde daha enformasyonel hale gelmektedir (Castells, 2000: 115). Bu paradigma değişim ve dönüşümü, e-devlet modeliyle somut hale gelmiştir. Dijital kamu hizmeti aracı olan e-devlet; devletin vatandaşlara karşı yerine getirmekle yükümlü olduğu görev ve hizmetler ile vatandaşların devlete karşı olan görev ve hizmetlerinin karşılıklı olarak elektronik iletişim ve işlem ortamlarında kesintisiz ve güvenli olarak yürütülmesidir (Aydın,

2003: 505). Tanımdan da anlaşıldığı gibi e-devlet, devletin “elektronikleştirilmesi” diğer bir deyimle hizmetin dijital ortamdan verilmesidir. Bu gerçekleştirilirken bilgi ve iletişim teknolojilerinden yararlanılır.

Yönetim, hem kamu hem de özel sektör aktörlerinin katıldığı, toplumsal problemleri çözmeyi ya da toplumsal fırsatlar yaratmayı amaçlayan etkileşimlerin bütünü olarak düşünülebilir. Yönetişim ise yönetimin teorik kavramlarının bütünü olarak düşünülebilir (Kooiman, 2003: 4). Kısacası yönetişim, ağlar aracılığıyla ve yardımıyla yönetimi; kontrol ağını ifade eder (Turan, 2017: 6). Kamu Yönetiminde sıkça bahsedilen bu yönetişim modeli, halkın aldığı hizmetlerle ilgili geri bildirimlerde bulunarak yönetime katılımını hedeflemektedir. Yönetişimin başlıca ilkelerinden olan şeffaflık ve hesap verilebilirlik bu sayede tam olarak karşılığını bulmaktadır. Kamu yönetiminde şeffaflık, bürokrasinin azalması, hızın artırılması, üretkenlik ve verimlilik, kesintisiz hizmet, vatandaşın yönetime etkin katılımı, herkese eşit hizmet, etkin ve hızlı denetim e-devletin temel amaçları arasında sayılabilir. E-devlet uygulamalarıyla kamu kurumları ve hükümet, seçim yapan halka karşı şeffaf bir yönetim anlayışıyla hitap etmek ve gerektiği zamanlarda hesap verebilmek için dijital iletişim teknolojilerini kullanmaya başlamış, böylece hem mekân hem de zaman konusunda çekilen sıkıntılara çözüm bulmuştur.

2. DİJİTAL HİZMET OLARAK E-DEVLET: KAVRAMSAL ÇERÇEVE

E-devlet kavramı ilk olarak ABD’de 1993 yılında ulusal performans değerlendirilmesi başlıklı raporlarda geçmiştir (Sobacı, 2012: 6). E-devlet yani elektronik devlet kavramı, devletin kendi iç işleyişinde ve sunduğu hizmetlerde bilişim teknolojilerinin kullanılması olarak tanımlanmaktadır. Kavramın İngilizce (e-government) kullanımındaki karşılığı elektronik hükümet

ve yönetim olarak kullanılmaktadır (Özçivelek, 2003: 1). Mehmet Aydın (2003: 505)'ın tanımına göre ise; e-devlet; devletin vatandaşlara karşı yerine getirmekle yükümlü olduğu görev ve hizmetler ile vatandaşların devlete karşı olan görev ve hizmetlerinin karşılıklı olarak elektronik iletişim ve işlem ortamlarında kesintisiz ve güvenli olarak yürütülmesidir. Genel olarak e-devlet kamu hizmetlerinin, tarafların doğrudan bağlantı kurmaya ya da fiziksel değiş tokuş yapmaya gerek kalmaksızın açık veya sınırlı kullanıcıların ulaşabildiği ağlar üzerinden elektronik olarak yapılabilmesini ifade etmektedir. Özetle e-devlet, bilgi ve iletişim teknolojilerinin kamu aktivitelerini desteklemek amacıyla kullanılmasıdır (Saga, 2001: 135). Tanımlardan da anlaşıldığı gibi e-devlet, devletin "elektronikleştirilmesi" diğer bir deyimle hizmetin dijital ortamdaki sürekli ve güvenli verilmesidir. Bu gerçekleştirilirken bilgi ve iletişim teknolojilerinden yararlanılır.

Öte yandan e-devlet; halkın demokrasi, katılımcı yönetim, daha iyi yönetilme ve etkin hizmet alma taleplerinin karşılandığı bir sistem olarak da tanımlanabilir. E-devlet ile kamunun hizmet verdiği alanlarda bilgi ve iletişim teknolojilerinden yararlanarak daha şeffaf, vatandaşa daha yakın, daha ucuz ve daha iyi çalışan bir idari yapı oluşturmak mümkün olabilmektedir (İnce, 2001: 21). Bu tanımlar tanımsal olarak üstüne tam net bir tanımlı olmadığını gösterdiği gibi zaman zaman kavram kargaşasına neden olabilmektedir. Bunun nedeni olarak e-devlet kavramının kullanılan teknolojiyi işaret etmesi dışında yerine getirilen kamu bilgi ve hizmetlerinin elektronik ortamda aktarımı yani etrafında anlaşılan bir kavram olmasıdır. Yani kavramın net bir tanımının olmaması kavramın değişik ortam ve ilişkilerde değişik anlamlar kazanmasından kaynaklanır. İkinci olarak, e-devlet kavramı değişik kişi ve gruplara değişik şeyler ifade etmektedir. Örneğin, Perri (2001) e-devlet kavramını elektronik ortamda kamu hizmeti sunumu, elektronik demokrasi ve elektronik yönetim olmak üzere üç değişik boyutta

tanımlamaktadır. Prins'e (2001) göre, tüm bunlara ek olarak teknolojinin baş döndürücü hızdaki değişimi e-devlet kavramının tam olarak anlaşılmasına, bu alandaki kuram ve uygulamaların sınırlamalarını ve yarattığı fırsatları tam anlamıyla kavramamıza fırsat bırakmamaktadır. Bu nedenledir ki; e-devleti sadece şeffaflık, karşılıklı etkileşim, katılım gibi belirli alandaki uygulamalarına dayanarak tanımlama çabaları yaygınlık kazanmaktadır.

Son olarak e-devlet bilinen aksine teknik bir konu olmayıp aksine kamu yönetimi siyaset bilimi, ekonomi, teknoloji politikaları, örgütsel kuram gibi insan-makine etkileşimini gibi akademik düzeyde çalışmaların konusu olan sosyo-teknik bir konudur (Sobacı ve Yıldız, 2017: 649).

3. E-DEVLET HİZMETLERİNİN KULLANIMI İLE İLGİLİ GENEL BİLGİLER

Teknolojideki yeniliklerin küresel dünya üzerindeki etkisi her geçen gün artmaktadır. Yeni teknolojilerin işgücü piyasasının gerektirdiği nitelikleri artırdığı ve azalttığı yönünde iki karşıt tez bulunmaktadır. Her iki tez de çeşitli örneklerden hareket edildiğinde kendisini doğrulayan kanıtlar bulabilmektedir. Bu durum her iki tezin de geçerli olduğu ekonomik alanlar bulunduğunu göstermektedir. Ancak hangi büyüklük ve yaygınlıkta olduğu ile ilgili olarak temel belirleyicilerden biri ülkenin gelişmişlik düzeyi iken diğer değişkenler arasında da eğitim kesiminin ve istihdam piyasasının niteliği bulunmaktadır (Gediz, 2017). Türkiye, devlet olarak, bilgi teknolojilerinden yararlanma konusunda oldukça isteklidir. Henüz e-devlet kavramının olmadığı 1990'lı yıllarda bilgisayarların kamu kurumlarında ofis otomasyonu amacıyla kullanılmaları, günümüzdeki e-devlet hizmetleri için temel oluşturmuştur. E-devlet konusunda ileriye dönük çalışmalar ve stratejiler ortaya konulmuş, çeşitli strateji ve planlar açıklanmıştır (Naralan, 2009: 13).

Dijital kamu hizmeti olarak e-devlet Türkiye’de vatandaşların kamu kurumlarıyla internet aracılığıyla iletişime geçmesi ve kamu hizmetlerinden tek bir nokta üzerinden yararlanmaları için önemli fırsatlar sunmaktadır. Türkiye’de “Devletin Kısayolu” olarak adlandırılan, e-devlet kapısı (EDK): www.turkiye.gov.tr web sayfası üzerinden, vatandaşlar birçok e-devlet uygulamasına erişebilmektedir. Kamu hizmetlerinin vatandaş sunumunda önemli bir konuma sahip olan bu web sayfası sayesinde hizmet bekleyen vatandaş tek kaynaktan işlemlerini yapabilmektedir. Tek noktadan hizmet anlayışının yansıması, EDK’dır. EDK, Türkiye’de vatandaşların, işletmelerin ve kamu kurumlarının tüm kamu hizmetlerine tek noktadan elektronik ortamdan erişmesini sağlamayı amaçlayan bir platformdur. Türkiye’de, Ağustos-Ekim 2011 dönemi itibarıyla EDK’nın 10 milyonu geçen kayıtlı kullanıcısı vardır. Bu kayıtlı kullanıcılar içerisinde, en büyük kullanıcı guruplarını 3’er milyona yakın sayıları ile 26-35 yaş ile 46-65 yaş gurupları oluşturmaktadır. Bu oran içinde özellikle genç nüfusun oranının yüksek olması üniversite öğrencilerine yönelik dijital hizmet alanının yüksek bir düzeye gelmesinden kaynaklanır (Medeni vd., 2012: 264).

Türkiye’de hane halkının dijital ortamın ve bu yolla e-devlet kullanımına yönelik yaklaşım son yıllarda önemli gelişmeler göstermektedir. Bunun belki en önemli göstergesi, 2011 yılında Google’da en çok aranan kelimeler arasında “e-devlet” anahtar kelimesi ikinci sırada yer alması gösterilebilir (Habertürk, 2011). Bunun yanında, resmi verilerde paralel doğrultudadır. TÜİK’in (2011) 2010 yılı Nisan ile 2011 yılı Mart aylarını kapsayan on iki ay içinde bireylerin kamu kurum ve kuruluşları ile iletişimde internet kullanma oranı %38,9 olarak gerçekleşmiştir. Bu oranın önceki yılın aynı döneminde %27,2 olması, kamu kurumlarıyla iletişimde internetin kullanımının yaygınlaştığını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, 2011 yılı Nisan ayında gerçekleştirilen Hane halkı Bilişim Teknolojileri Kullanım Araştırması

sonuçlarına göre, Türkiye genelinde hanelerin %42,9’u internet erişim imkânına sahiptir. (Bu oran 2010 yılının aynı ayında %41,6 idi.) İnternet erişim imkânı olan hane oranı, kentsel yerlerde %51 iken; kırsal yerlerde %22,7 düzeyinde seyretmektedir. İnterneti 2015 yılı Nisan ayı ile 2016 yılı Mart aylarını kapsayan on iki aylık dönemde kullanan bireylerin kişisel amaçla kamu kurum/ kuruluşları ile iletişime geçmek veya kamu hizmetlerinden yararlanmak için interneti kullanma oranı %61,8 oldu. Bu oran önceki yılın aynı döneminde (2014 Nisan-2015 Mart) %53,2’ydi. Kullanım amaçları arasında kamu kuruluşlarına ait web sitelerinden bilgi edinme %54,8 ile ilk sırayı almıştır (TÜİK, 2016).

Anılan 2011 TÜİK araştırması, Türkiye’de bilgisayar ve internet kullanımında kadın-erkek ve kent-kır arasındaki dijital uçurumun devam ettiğini göstermektedir. Şöyle ki; bilgisayar ve internet kullanım oranları 16-74 yaş grubundaki erkeklerde %56,1 ve 54,9 iken; kadınlarda %36,9 ve 35,3’tür. Bilgisayar ve internet kullanım oranlarının en yüksek olduğu yaş grubu 16-24 yaş grubudur. Bilgisayar ve internet kullanımı, kentsel yerlerde %54,7 ve %53,2, kırsal yerlerde ise, %26,9 ve %25,7’dir (TÜİK, 2011) İnternet kullanımının meslek gurupları ve eğitim durumlarına göre de değişkenlik göstermektedir. Tarım ve hayvancılık sektöründe çalışan bireylerin oranı genel oran içinde zayıf kalmaktadır. Örneğin Tarımsal Pazarlama şirketi tarafından 2012’de gerçekleştirilen araştırmaya göre Türkiye’de tarım ve hayvancılık alanında faaliyet gösteren kesimin yüzde 70’inin pahalı bulduğu için bilgisayar almadığını ortaya koymuştur. Bilgisayar sahibi 10 çiftçiden sadece 1’i bilgisayarı iş için kullandığını söylüyor. Her 2 çiftçiden 1’i bütçeye uygun ve çiftçiye özel bir bilgisayar olursa alabileceğini belirtiyor (Akın ve Yıldırım, 2017: 3). Kırsal alanlardaki internet kullanımının oranının düşük olması, dolayısıyla tarım ve hayvancılık ile ilgilenen meslek guruplarını da etkilemektedir.

4. TÜRKİYE'DE E-DEVLET UYGULAMASI VE GIDA, TARIM VE HAYVANCILIK BAKANLIĞINDA E-DEVLET

Günümüzde bilişim teknolojilerinin muazzam derecede gelişmesi ve aynı zamanda internet kullanımının büyük oranda artması nedeniyle vatandaşlar tarım ve hayvancılık alanında da bu ileri teknoloji ve kolaylıklardan yararlanmak istemektedir. Bundan dolayı Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığına önemli sorumluluklar düşmektedir. Öncelikle Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı'nın resmi internet sitesinde bakanlığın teşkilat ve görevleri, yasal dayanakları, Gıda, Tarım ve Hayvancılık ilgili projelere ve e-devlet uygulamaları içerisinde bilgilerine yer verilmektedir. Ayrıca sitede, Gıda, Tarım ve Hayvancılık ile ilgili dokümanlara portal içinde ulaşmak mümkündür (GTHB, 2017). Bilgi edinme, şikâyetle bulunma, e-posta, sıkça sorulan sorular ve telefon rehberi gibi önemli işlem ağlarına ulaşmakta mümkündür. Özellikle, bakanlık sitesinde hem kendi birimleri arasında hem de diğer kurumlar arasında iletişimi sağlayabilmektedir.

Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığının kurulması; 06/04/2011 tarihli ve 6223 sayılı Kanunun verdiği yetkiye dayanılarak, Bakanlar Kurulunca 03/06/2011 tarihinde kararlaştırılmıştır. Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığının görevi; bitkisel ve hayvansal üretim ile su ürünleri üretiminin geliştirilmesi, tarım sektörünün geliştirilmesine ve tarım politikalarının oluşturulmasına yönelik araştırmalar yapılması, gıda üretimi, güvenliği ve güvenilirliği, kırsal kalkınma, toprak, su kaynakları ve biyoçeşitliliğin korunması, verimli kullanılmasının sağlanması, çiftçinin örgütlenmesi ve bilinçlendirilmesi, tarımsal desteklemelerin etkin bir şekilde yönetilmesi, tarımsal piyasaların düzenlenmesi gibi ana faaliyet konularının gerçekleştirilmesine yönelik çalışmalar yapmak; gıda, tarım ve hayvancılığa yönelik genel politikaları belirlemek, uygulanmasını izlemek ve denetlemektir (turkiye.gov.tr, 2017).

E-Devlet Kapısı 2010 yılı itibariyle hizmete girmiştir. Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı ise, Türkiye e-devlet portalı www.turkiye.gov.tr adresinden 2011 yılı itibariyle dijital hizmet vermeye başlamıştır. Bakanlığının dijital hizmet olarak e-devlet uygulamalarına yönelik birçok projesi vardır. Portal içinde Destek Hizmetleri bölümünden bakanlığa, bu hizmeti kullanarak gıda, tarım ve hayvancılık ile ilgili istek, öneri ve şikâyet başvurusunda bulunabilir ve bu sayfadan başvuruların durumu takip edilebilir (turkiye.gov.tr, 2017). Anayasal hak olan bilgi edinme ve dilekçe hakkına göre otuz gün içerisinde gerekçeli olarak cevap verileceği ve sonucun ayrıca bildirileceği hükmünden (TBMM, 2003) dolayı kullanışlı bir hizmet durumundadır.

Hayvancılık Hizmetleri bölümünde ise, küpe ile büyükbaş ve küçükbaş hayvan sorgulaması ve kayıtlı büyükbaş ve küçükbaş hayvan sorgulaması yapılabilmektedir. Yönetmelikler gereği, hayvan hareketlerinin ve hayvan hastalıklarının daha etkin kontrolünü sağlamak, ülkesel ya da bölgesel eradikasyon programlarının etkin yürütülmesini desteklemek, ilgili birimlerce gerekli sağlık, ıslah, istatistik ve destekleme ödemeleri kayıtlarının daha düzenli tutulması ve değerlendirilmesi amacıyla sığır cinsi hayvanlar ile koyun ve keçi türü hayvanlar küpelenecek TÜRKVET'te kayıt altına alınmakta ve hareketleri izlenmektedir (GTHBb, 2017). Dolayısıyla Hayvancılık Hizmetleri büyükbaş ve küçükbaş hayvanların kayıt altına alınması ve bu portal üzerinden kontrolünün sağlanması açısından önemli bir yer tutar ve böylece hayvancılık hizmetlerinde hızın ve üretkenliğin artırılması hedeflenmiştir.

Tarım Hizmetleri bölümünde ise, çiftçi kayıt sistemini kullanarak sistemde bulunan ürün ve arazi bilgileri görüntülenebilir. Tarım ve Hayvancılık Destekleme/Hibe Hizmetleri Anaç Koyun/Keçi Destek Bilgisi Sorgulama, Genç Çiftçi Projelerinin Başvuru Sonuçlarını Sorgulaması yapılabilir. Zarar Ziyan ve Gelir Kaybı Ödemeleri Hizmetleri bölümünden zarar

ziyan ve gelir kaybı başvurusu yapılan ve malik olunan başvurusu yapılmış tarım arazileri ile ilgili dosya durumu görebilir. Bunun yanında Arazi Toplulaştırma Hizmetleri bölümünden Arazi Toplulaştırma Dağıtım (Askı Parselasyon) Sorgulaması ile taşınmazlara ait güncel ve geçmiş bilgilere ulaşılabilir ve durumunu görmekle birlikte harita üzerinden görülebilir. Arazi Toplulaştırması Sorgulamasında ise, herhangi bir mahalle/köye ait projeler listelenebilir ve ayrıntıları gözlenebilir. Son olarak, Bakanlık tarafından oluşturulan Elektronik Belge Yönetim Sistemi Evrak Doğrulama sistemi ile evraklar doğrulanabilir. Bu bölümde tarım sektörünün ve kırsal alanın, kalkınma plân ve stratejileri doğrultusunda geliştirilmesi ve desteklenmesi için gerekli politikaların tespit edilmesi hedeflenmiş tarımla ilgilenen vatandaşlara ulaşarak planlı bir tarım üretimi yapılması çalışılmaktadır.

4.1. Bakanlığın Stratejik Planlar ve Faaliyet Raporlarında Dijital Hizmetler

2006 Yılı Faaliyet Raporu: Bakanlığın kendi internet sitesinde verilen dijital hizmetlerden Çiftçi Kayıt Sistemi, Organik Tarım, Prim Kayıt Sistemi, Hayvan Kayıt Sistemi uygulamaları erişime sunulmuştur. Organik tarım bilgi sistemi oluşturulmuş, bu sistemde organik tarım yapılan çiftçi, arazi ile ürünlerin izlenebilirliği sağlanmıştır. Bilgi Edinme Sistemi Yazılımı tamamlanmıştır (GTHB, 2006:22).

2007 Yılı Faaliyet Raporu: Bakanlık elektronik doküman yönetim hizmetleri pilot çalışması başlatılmıştır. ÇKS (Çiftçi Kayıt Sistemi), PKS (Prim Kayıt Sistemi), Fındık Kayıt Sistemi, Tarım Sigortaları veri Tabanı, Arıcılık Kayıt Sistemi vb. yazılım çalışmalarına devam edilmiştir. Ayrıca, IVA (İstatistik veri Ağı - Ürün karnelerinin web tabanlı olarak toplanması) Projesi kapsamında veri girişlerine 2007 yıl içerisinde başlanmıştır (GTHB, 2007:58).

2008 Yılı Faaliyet Raporu: 2008 yılı içerisinde Tarımsal Yatırımcı Danışma Ofisini (TARYAT) veri tabanı açılmış www.taryat.gov.tr üzerinden elektronik

posta ile başvurular alınmaya başlanmıştır (GTHB, 2008:77).

2009 Yılı Faaliyet Raporu: Bakanlık kendi internet sitesi üzerinden “Tarım Sektörü Rehberi” yayını hizmete açılmış ve tarımsal bilgilendirme internet yayını üzerinden yapılmaya başlanmıştır. Tarımsal yayım, eğitim ve yayını geliştirme çalışmaları kapsamında TARIM TV, Tarım Müzesi ve teknolojik altyapını güçlendirilmesi çalışmaları için 2010 yılında kullanılmak üzere ödenek tahsisi yapılmıştır (GTHB, 2009:98).

2010 Yılı Faaliyet Raporu: Gelişen teknolojiye bağlı olarak elektronik ortamda yayıncılığı ve erişimi kolaylaştırmak Bakanlık hizmet ve faaliyetlerinin daha etkin bir şekilde hedef kitlelere ulaştırılmasını sağlamak amacıyla www.turktarim.gov.tr,

www.tarimbulteni.gov.tr,

www.tarimtv.gov.tr,

www.tarimrehberi.gov.tr,

ve tarimcocuk.gov.tr adresleri tescil ettirilerek kullanıma açılmıştır (GTHB, 2010:104).

2011 Yılı Faaliyet Raporu: “Ülkemiz tarımı için yayındayız” sloganıyla başlayan Web Tarım TV, çok kısa bir sürede çiftçi eğitiminde yeni bir dönemi başlatmıştır (GTHB, 2011:100).

2012 Yılı Faaliyet Raporu: İlk olarak dijital kamusal hizmet olarak e-devlet 2012 faaliyet raporunda yer almıştır. Bakanlığın amaç ve hedefleri olarak görülüp, kurumsal kapasitenin artırılmasıyla paralel olarak e-devlet gibi uygulamaların yaygınlaştırılması konusunda ilgili kurum ve kuruluşlarla işbirliği yapılması hedefi konmuştur (GTHB, 2012:117).

Bakanlık Türkiye’de tüm yerleşim yerlerinin konuma dayalı tekil bir kod üzerinden erişilebileceği Köy Veri tabanı projesini hayata geçirmiştir. Köy Veri tabanı kod ve konum eşleştirme çalışmasının sonucu olarak Çifti Kayıt Sistemindeki köy kodları ile Tapu Kadastro Bilgi Sistemi köy kodları eşleştirilmiş olup, Tarımsal Desteklemelerin parsel dayalı olarak yönetilmesi bu kodlar üzerinden

sağlamayı hedeflemiştir. Köy Veri tabanı projesine <http://kvt.tarim.gov.tr> internet adresinden erişime açılmıştır (GTHB, 2012:74).

2013 Yılı Faaliyet Raporu: Bakanlık tarafından gerçekleştirilen tüm uygulamalar internet üzerinden kullanıcıların erişimine sunulmuştur. Uygulamalara (Çiftçi Kayıt Sistemi, Organik Tarım Bilgi Sistemi, Prim Kayıt Sistemi, Hayvan Kayıt Sistemi vb.) internet üzerinden erişerek gerekli işlemleri gerçekleştirmektedir (GTHB, 2013:23).

Proje kapsamında 2013 yılı sonu itibarıyla 56.077.973 adet koyun ve keçi türü hayvan kimliklendirilmesi ve Koyun-Keçi Kayıt Sistemi veri tabanında kayıt altına alınmıştır. Hayvan hastalıklarının kontrol altına alınması ve gıda güvenliği kapsamında koyun-keçi türü hayvanların kimliklendirilmesi, kayıt altına alınması ve hareketlerinin izlenmesi amacıyla “Koyun ve Keçilerin Elektronik Kimliklendirilmesi ve Kaydı Projesi” hazırlanmıştır (GTHB, 2013:30).

2014 Yılı Faaliyet Raporu: E-devlet gibi uygulamaların yaygınlaştırılması konusunda ilgili kurum ve kuruluşlarla işbirliği yapılması hedefler içinde yer almıştır. E-devlet Hizmeti olarak 2 adet hizmet kapısı (Hayvan Kayıt Sistemi, Çiftçi Kayıt Sistemi) açılmıştır ve 2014 yılında “Tarımsal Yeniliklerin Elektronik Ortamda Paylaşılması” çalışması başlatılmıştır (GTHB, 2014:113).

2015 Yılı Faaliyet Raporu: 2015 yılı itibarıyla e-devlet kapısında kullanımda olan uygulamalar; Çiftçi Kayıt Sistemi, Arazi Topluşturması Sorgulama, Arazi Topluşturma Dağıtım (askı parselasyon) sorgulama, Anaç Koyun – Keçi Destek Bilgisi Sorgulama, Zarar Ziyan ve Gelir Kaybı Dosyası Sorgulama, Tarım Arazilerinin Tarım Dışına Çıkabilmesi Uygunluk Sorgulaması (GTHB, 2015: 143).

“Dijital Arşiv Projemiz” projesiyle bakanlığa ait e-kütüphane oluşturulmuştur (GTHB, 2015:141). Ayrıca, Tarım Bilgi Sistemi projesi kapsamında Bakanlık tarafından verilen hizmetlerin tümü bir

merkezde toplanarak “www.turkiye.gov.tr” elektronik portal yapısının kullanılması sağlanmıştır. Tarımsal destekleme hizmetinin ve Tarım Bilgi Sistemine ait hizmetlerin e-devlet üzerinden verilmesi hedeflenmiştir (GTHB, 2015:207).

2016 Yılı Faaliyet Raporu: Bakanlık için gerekli olabilecek yeni bilgi sistemleri ile mobil versiyonlarının geliştirilmesi, yani “Playstore” ve “App Store”dan mobil uygulamalarından hizmet erişimi hedefi konmuştur. Bu hizmetin bir kısmı gerçekleşmiş olup ruhsatlandırılan bitki koruma ürünlerinin kayıt altına alındığı ve ruhsat alan bitki koruma ürünlerinin gizlilik şartı olmayan etiket bilgilerinin internet ortamında tüm ilgililer tarafından takip edilebileceği web tabanlı programın mobil uygulaması hazırlanmış olup, 27.04.2016 tarihi itibarıyla erişime açılmıştır. “Playstore” ve “App Store”dan mobil uygulamaya erişilebilmektedir. Ruhsatlandırılan Bitki Koruma Ürünleri’ne ait ruhsat, kullanım bilgileri, aktif madde, zararlı organizma ve MRL değerleri ile ilgili tüm konulara hızlı bir şekilde erişim sağlanabilmektedir. Mobil uygulama sürekli güncel olup, web tabanlı program ile aynı hizmeti verebilmektedir. Ayrıca, bu bilgiler akıllı cihazlara kaydedilerek, internet erişimi olmayan çevrimdışı (offline) ortamlarda da mobil uygulamadan kolaylıkla yararlanılabilmektedir. Aynı zamanda Bakanlık için geliştirilecek yazılım uygulamaları için standartların belirlenmesi, için strateji belirlemiştir (GTHB, 2016:37).

2010-2014 Stratejik Dönemi Planı: Herhangi bir bilgi mevcut değil.

2013-2017 Dönemi Stratejik Planı: Bakanlığın sahip olduğu tüm veri tabanları birleştirilerek tarım bilgi sistemi oluşturulacak ve karar vericilere kullanılabilir bilgiler sunulması, e-devlet gibi uygulamaların yaygınlaştırılması konusunda ilgili kurum ve kuruluşlarla işbirliği yapılması, elektronik doküman yönetim sistemine geçilerek evrak hareketleri hızlandırılması ve arşiv yönetimi etkinleştirilip ve kırtasiye tüketimi

azaltılması hedeflenmiştir. Faaliyetlerin elektronik ortamda yürütülmesi ve izlenmesi ile hizmetten yararlananlara kolaylık sağlanacağına vurgu yapılmıştır (GTHB, 2013:73). E-devlet kapısında verilen hizmet 2012 yılına kadar sunulmuyor iken, 2013 yılında dijital hizmet sağlamak için bakanlık hizmetlerine e-devlet kapısında yer açılmıştır. Stratejik planda 2013 yılında hizmet sayısı 2, 2014 yılında 3, 2015 yılında 4, 2016 ve 2017 yılında da 4 olarak hedeflenmiştir (GTHB, 2013:92). Ancak 2013 yılı bakanlığın faaliyet raporunda e-devlet hizmetine yer verilmemiş ilk olarak 2012 yılı faaliyet raporunda değinilmiş ve 2014 yılında 2 adet hizmet açılmıştır. 2015 yılında ise 6 hizmet kullanıma sunulmuştur. 2017 yılı itibarıyla hizmet 14 sayısına ulaşmıştır. Bakanlığın stratejik planında hedeflediği sayının çok üstünde bir hizmet sayısına ulaşılmıştır.

2018-2022 Dönemi Stratejik Planı: E-devlet kapısında verilen hizmet sayısı 2017 yılına kadar 14 iken, 2018 yılında 17, 2019 yılında 19, 2020 yılında 21, 2021 yılında 24 ve son olarak 2022 yılında 26 olması hedeflenmiştir. Kurum için gerekli olabilecek yeni bilgi sistemleri ile mobil versiyonlarının geliştirilmesi ve e-devlet sistemindeki uygulamalara yenilerini ekleyerek vatandaşın işlemlerini bu yolla çözüme oranının artırılması stratejilerine planda yer verilmiştir (GTHBa, 2017:77).

4.2. Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığında Dijital Hizmette Stratejik Hedefler ve Üzerine Düşen Görevler

Bakanlık son beş yıllık stratejik planlamasını 2013 yılında ilan edip plan 2013-2017 yılları arasını hedef almıştır. Yeni kamu yönetimi anlayışı gereği, gelecek yönelimli ve katılımcı bir anlayış içinde “Stratejik Yönetim” yaklaşımı benimsenmeye çalışılmıştır. Bu stratejik hedefler içinde temelde Türkiye’nin ve dünya pazarlarının ihtiyacı olan güvenilir gıda ve kaliteli tarım ürünlerine erişebilirliği gerçekleştirmek, tarımsal ve ekolojik kaynakların sürdürülebilir kullanımını sağlamak, kırsal alanda yaşam standardını yükseltmek amacıyla politika

belirlemek ve uygulamak hedefleri konulmuştur. Teknolojik ve fiziksel altyapıyı geliştirme konusunda, teknolojik kapasite ve bilgi işlem altyapısı geliştirilecek ve paydaşlarımıza e-devlet kapısından hizmet verilmesi üzerine kurulmuştur. Elektronik doküman yönetim sistemine geçilerek evrak hareketleri hızlandırılacak, arşiv yönetimi etkinleştirilecek ve kırtasiye tüketimi azaltılması hedeflenmiştir (GTHB, 2013). Stratejik hedefler hususunda bakanlığın hedefleri çoğunlukla kendi içinde dijitalleşmeyi artırması üzerine olmuştur. Bakanlık, çalışanlarının bir kısmını dijital alana yönlendirerek sırasıyla; bürokrasi ve kırtasiyeciliğin azaltılması, tanıtım ve halkla ilişkiler faaliyetleri, teknolojik imkânlardan yararlanmayı artırmayı amaçlamış fakat bu durum bakanlığın kurumsal yapısı dışına çıkamamıştır. Dolayısıyla bakanlık kendi içinde dijitalleşmeye eğilimi gösterirken, vatandaşlara sunulan dijital hizmetler konusunda hedefler zayıf kalmıştır.

Birçok kamusal hizmetin dijital ortamda sunulmasında yaşanan sorunlar ve eksiklikler olsa da, henüz elektronik kültürün toplumca yeterince benimsenmemiş olması en önemli eksik olarak gösterilebilir. Vatandaşa bakış açısı değerlendirildiğinde geleneksel devlet yapısı ile elektronik devlet yapılanması arasında önemli farklılıklar vardır. Bu farklılıkların sonucunda farklı kültürlerin oluşması da kaçınılmaz bir gerçektir. Yeni oluşan e-devlet yapılanmasında vatandaşın elektronik ortama adapte edilmesi, yine devletin bu alanda çalışmasına bağlıdır.

Örnek olarak; kırsal kalkınma; kentsel alanların dışında bulunan dezavantajlı yaşam ve çalışma ortamlarında, mevcut doğal kaynakların istismarına neden olmadan, uygulanabilirlik ve sürdürülebilirlik açısından değerlendirilmek yoluyla, hayat standartlarının ve gelir düzeylerinin yükseltilmesi, refahın artırılmasıdır. Bölgeler arasındaki gelişmişlik farklılığının kaldırılması, tarımsal yapının iyileştirilmesi, tarımsal üretimde kalitenin artırılmasıdır. Her

ölçekten işleme sanayinin kurulması, en azından tarımsal üretimin sanayi ile entegre edilmesidir. Gıda güvenliği, işsizliğin azaltılması, sağlıksız bir göçün önlenmesi vb. gibi amaçlarla tarımsal kalkınmaya ilaveten kırsal alt yapı, tarımsal alt yapı, eğitim, sağlık, sosyal güvenlik, örgütlenme, barınma, ulaşım, haberleşme, istihdam, pazarlama, kırsal turizm, yöresel el sanatları vb. gibi sosyal, kültürel ve ekonomik alanlardaki mevcut yapılarda ihtiyaçların ve önceliklerin belirlenmesidir. Belirlenen hususlarda yetersizliklerin giderilmesi iyileştirilmesi için planlanan tüm geliştirici faaliyetleri ifade etmektedir (Can ve Esengün 2007: 44).

Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı'nın üzerine düşen en önemli görevlerden biri de tarım faaliyeti ve hayvancılık faaliyetinde bulunan vatandaşların e-devleti etkin kullanabilmesi için ve internet ortamından mesleki açıdan etkin bir şekilde faydalanabilmesi için yerel düzeyde eğitim programları gerçekleştirmektir.

5. SONUÇ

Kamu hizmetlerinin dijital formatta sunulmasıyla, bürokratik açıdan zamanın ve maliyetin azalması ve hizmet kalitesinin geliştirilmesi hedeflenmiş, bu kapsamda önemli yatırımlar yapılmış ve devlet kurumlarının birçoğu kamu hizmetlerinin bir kısmını internet üzerinden sunmaya başlamıştır. Bilişim teknolojilerin kullanılması ile gıda hizmet kalitesinin artması, karışıklığın önlenmesi, maliyetlerin azalması, tasarrufların sağlanması ve kurumun etkinliğinin artması gibi birçok alanda büyük oranda katkı sağlayacağı muhtemeldir.

Ancak Henüz birçok kamusal hizmetlerin dijital ortamda sunulmasında yaşanan sorunlar ve eksiklikler olsa da en önemli eksik, elektronik kültürün henüz toplumca yeterince benimsenmemiş olması gösterilebilir. Geleneksel devlet yapısı ile elektronik devlet yapılanmasında vatandaşa bakış açısında önemli farklılıklar vardır. Bu farklılıkların sonucunda farklı kültürlerin oluşması da kaçınılmaz bir gerçektir. Yeni oluşan e-devlet yapılanmasında vatandaşın elektronik ortama adapte edilmesi, yine devletin bu alanda çalışmasına bağlıdır.

İnternet ve bilgisayar kullanım oranları genel olarak artmaya devam etmekle birlikte, Türkiye'de coğrafi ve sosyal nitelikli dijital uçurum varlığını korumaktadır. Ayrıca eğitim düzeyi sosyal çevre gibi faktörler, vatandaşlar arasında internet ortamından işlevsel olarak faydalanma konusunda farklılıklar oluşturmaktadır. Tarım ve hayvancılık faaliyeti yürüten kesimlerin dijital araçlardan etkin bir şekilde faydalanamadıkları görülmektedir. Ancak bu meslek gruplarındaki vatandaşların dijital ortamdan etkin faydalanmaları halinde büyük bir verimlilik yakalanacağı göz önünde bulundurup değerlendirme yapılmalıdır.

Bu bağlamda vatandaşların dijital araçları etkin bir şekilde kullanabilmesini sağlamak hususunda en önemli görev devlet kurumlarına düşmektedir. Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı da bu noktada tarım ve hayvancılık sektöründe faaliyet gösteren vatandaşların dijital araçları etkin bir şekilde kullanması için teşvik ve eğitim desteği sağlamalıdır.

KAYNAKÇA

1. AKIN, T., YILDIRIM, C. (2017). “Türkiye’de Çiftçilerin Bilişim Teknolojilerini Kullanımı ve Getirdikleri”, Tarımsal Pazarlama Eğitim Yayıncılık Ltd. Şti., İstanbul.
2. AYDIN, M.D. (2003). “Türkiye’de Kamu Kesiminde Bilgi Teknolojileri Uygulamaları ve E-Bürokrasi: Örgütsel Dönüşüm Üzerindeki Etkiler”, Kamu Yönetimi Kalite 3. Ulusal Kongresi, Ankara: TODAİE Yayınları, Yayın No:319, ss.485–505.
3. BEENNET T.J. (1998). “Yeni Bilgi Teknolojisi ve Refah Değişen İş Dünyası,” Liberal Düşünce, (Çev. Cahit Gürhan), Sayı: 9, s.90-95.
4. CAN, M., KEMAL, E. (2007). Avrupa Birliği Kırsal Kalkınma Programlarının Türkiye’nin Kırsal Kalkınması Açısından İncelenmesi: SAPARD ve IPARD Örneği, GOÜ. Ziraat Fakültesi Dergisi, 24 (2), 43-56, Tokat.
5. CASTELLS, M. (2000). “Globalization & İdentity in the Network Society,” Prometheus, s. 115.
6. GEDİZ, S. (2017). Teknoloji İşsiz Mi Bırakıyor?, http://www.memleket.com.tr/service/mobi/author_article_detail.php?id=24801 (30.08.2017).
7. GTHB (GIDA, TARIM VE HAYVANCILIK BAKANLIĞI) (2006). “2006 Yılı Faaliyet Raporu”, http://www.tarim.gov.tr/SGB/Belgeler/Bakanl%C4%B1k_Faaliyet_Raporlar%C4%B1/2006_Yili.pdf (28.09.2017).
8. GTHB (2007). “2007 Yılı Faaliyet Raporu”, http://www.tarim.gov.tr/SGB/Belgeler/Bakanl%C4%B1k_Faaliyet_Raporlar%C4%B1/2007_Yili.pdf (28.09.2017).
9. GTHB (2008). “2008 Yılı Faaliyet Raporu”, http://www.tarim.gov.tr/SGB/Belgeler/Bakanl%C4%B1k_Faaliyet_Raporlar%C4%B1/2008_Yili.pdf (28.09.2017).
10. GTHB (2009). “2009 Yılı Faaliyet Raporu”, http://www.tarim.gov.tr/SGB/Belgeler/Bakanl%C4%B1k_Faaliyet_Raporlar%C4%B1/2009_Yili.pdf (28.09.2017).
11. GTHB (2010). “2010 Yılı Faaliyet Raporu”, http://www.tarim.gov.tr/SGB/Belgeler/Bakanl%C4%B1k_Faaliyet_Raporlar%C4%B1/2010_Yili.pdf (28.09.2017).
12. GTHB (2011). “2011 Yılı Faaliyet Raporu”, http://www.tarim.gov.tr/SGB/Belgeler/Bakanl%C4%B1k_Faaliyet_Raporlar%C4%B1/2011_Yili.pdf (28.09.2017).
13. GTHB (2012). “2012 Yılı Faaliyet Raporu”, http://www.tarim.gov.tr/SGB/Belgeler/Bakanl%C4%B1k_Faaliyet_Raporlar%C4%B1/2012_Faaliyet_Raporu.pdf (28.09.2017).
14. GTHB (2013). “2013 Yılı Faaliyet Raporu”, http://www.tarim.gov.tr/SGB/Belgeler/Bakanl%C4%B1k_Faaliyet_Raporlar%C4%B1/2013%20YILI.pdf (28.09.2017).
15. GTHB (2013). “2013-2017 Stratejik Plan”, <https://www.tarim.gov.tr/SGB/Belgeler/Stratejik%20Plan%202013-2017.pdf> (30.09.2017).
16. GTHB (2014). “2014 Yılı Faaliyet Raporu”, http://www.tarim.gov.tr/SGB/Belgeler/Bakanl%C4%B1k_Faaliyet_Raporlar%C4%B1/2014%20FAAL%C4%B0YET%20RAPORU.pdf (27.09.2017).
17. GTHB (2015). “2015 Yılı Faaliyet Raporu”, http://www.tarim.gov.tr/sgb/belgeler/bakanl%C4%B1k_faaliyet_raporlar%C4%B1/2015%20yılı%20bakanlık%20faal%C4%B0yet%20raporu.pdf (27.09.2017).
18. GTHB (2016). “2016 Yılı Faaliyet Raporu”, http://www.tarim.gov.tr/SGB/Belgeler/Bakanl%C4%B1k_Faaliyet_Raporlar%C4%B1/2016%20YILI%20BAKANLI

- K%20FAAL%C4%B0YET%20RAPO RU.pdf (27.09.2017).
19. GTHBa (2017). “2018-2022 Stratejik Plan”, <http://www.tarim.gov.tr/SGB/Belgeler/2013-2017/GTHB%202018-2022%20STRATEJI%CC%87K%20PLAN.PDF> (30.09.2017).
20. GTHBb (2017). “Her Yaştan Hayvanın K pelenerek Kayıt Altına Alınması Amacıyla Yönetmelik Değişikliği Yapıldı”, <https://www.tarim.gov.tr/GKGM/Sayfalar/GormeEngellilerDetay.aspx?OgeId=131&Liste=Haber> (30.08.2017).
21. GTHB (2017). <http://www.tarim.gov.tr/Mevzuat/Protokoller> (30.08.2017).
22. HABERTÜRK (2011). “İşte en çok aranan o kelime!”, <http://www.haberturk.com/medya/haber/697382-iste-en-cok-aranan-o-kelime> (28.09.2017).
23. İNCE, N.M. (2001). Elektronik Devlet: Kamu Hizmetlerinin Sunulmasında Yeni İmkânlar, DPT, Mayıs s.21.
24. KENJI, S. (2001). Vision and Strategy for E-Government, Tokyo, Digital Opportunity Forum, s.135.
25. KOOIMAN, J. (2003). Governing as Governance, London: Sage, Paperback, 265 Pages.
26. MEDENİ, T., KAPLAN, A., DALBAY, Ö., MEDENİ, T., AKTEKİN, E. (2012). E-devlet Kapısı: Sunulan E-Hizmetlerin Değerlendirilmesi ve Öneriler, (Editör): Sobacı, M.Z., Yıldız, M. E-devlet:Kamu Yönetimi ve Teknoloji Gelişiminde Güncel Gelişmeler, Nobel Yayıncılık, Ankara.
27. NARALAN, A. (2008). E-Devlet ve Algılanışı Üzerine Bir Araştırma, İmaj Yayınları, Ankara.
28. ÖZCİVELEK, R. (2003). Dünyada Ve Türkiye’de Elektronik Devlet Tartışmaları: Kavram Üzerine Bir Sorgulama. TÜBİTAK-BİLTEN.
29. PERRI (DAVID ASHWORTH) (2001). “E-governance: Weber's Revenge”, Challenges to Democracy: Ideas, Involvement and Institutions: the PSA Yearbook, Basingstoke, Palmgrave: 220-236.
30. PRINS, J.E.J. (Eds.) (2001). Designing e-Government: On the Crossroads of Technological Innovation and Institutional Change, Kluwer Law International: Boston.
31. SAGA, K. (2001). Vision and Strategy for e-Government, Digital Opportunity Forum Sessin 3, Tokyo.
32. SOBACI, M. Z. (2012), E-Devlet: Kuramsal Bir Bakış, Ed. (M.Z. Sobacı, M. Yıldız) E Devlet, Ankara: Nobel Yayınları
33. SOBACI, M. Z., YILDIZ, M. (2012), E-Devlet nereye? Ed. (M.Z. Sobacı, M. Yıldız) E Devlet, Ankara: Nobel Yayınları.
34. TBMM (Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı) (2003). “Bilgi Edinme Hakkı Kanunu”, Kanun No. 4982, Kabul Tarihi: 9.10.2003, <https://www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k4982.html> (02.09.2017).
35. TURAN, H.T. (2017). Yönetişim Ve Yeni Kamu Yönetimi, Yeditepe Üniversitesi. İstanbul.
36. TÜRKİYE.GOV.TR (2017). Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı <https://www.turkiye.gov.tr/gida-tarim-ve-hayvancilik-bakanligi> (30.08.2017).
37. TÜİK. (2011). Hanehalkı Bilişim Teknolojileri Kullanım Araştırması, 2011, <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=8572> (30.08.2017).
38. TÜİK. (2016). Hanehalkı Bilişim Teknolojileri Kullanım Araştırması, 2016, <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=21779#> (27.09.2107).